

ՀՐԱԶ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԵԹԿՊԻ ասպիրանտ, Հայաստանի Հանրապետություն

Էլ. հասցե՝ petrosyanhrach97@gmail.com

DOI: 10.24234/scientific.v3i50.246

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Կրկեսի պատմությունը և կրկեսային արվեստի առաջացումը դժվար և բազմերանգ գործընթաց է և իր արմատներով գնում է դեպի վաղ անցյալ: Շատ մանրամասներ, ցավոք սրտի, մեզ չեն հասել, և մենք ստիպված ենք լինում կանխագուշակել, թե ինչպիսին էր կրկեսը մարդկության պատմության տարբեր շրջաններում: Սակայն մի բան պարզ է. հնագույն ժամանակներից առ այսօր կրկեսային արվեստը մեծ սեր և համբավ է վայելում տարբեր քաղաքներում բնակվող մշակութասեր հանրության լայն շրջանակներում: Բացառություն չէ նաև Երևանը: Կրկեսային արվեստի առկայությունը տեսնում ենք տարբեր հայաբնակ քաղաքներում: Հայ կրկեսի նորագույն պատմության սկիզբ պայմանականորեն կարելի է համարել 1846 թվականին Պոլսում կազմակերպված հայկական առաջին պրոֆեսիոնալ խումբի՝ «Արամյան թատրոնի» ստեղծումը, որը գործում է մոտ քսան տարի՝ մինչև 1866 թվականը: «Արամյան թատրոնի» կազմալուծումից հետո մինչև XX դարի սկիզբ հայ մամուլում այլևս չենք հանդիպում վկայություններ կրկեսային ներկայացումների մասին, ինչը սակայն չի նշանակում, որ կրկեսային խմբերը չեն այցելել հայաբնակ քաղաքներ, մասնավորապես Երևան: Հողվածի նպատակն է հայ մամուլի ուսումնասիրությամբ ցույց տալ, որ կրկեսային արվեստը XX դարասկզբի Երևանի մշակութային կյանքում ունեցել է իր ուրույն տեղը և հող է նախապատրաստել կրկեսային արվեստի հետագա զարգացման համար:

Բանալի քառեր՝ կրկես, Երևան, հայկական կրկես, կրկեսի շենք, երևանյան կրկես, էլեկտրո-թատրոններ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XIX դարում Երևանում տեղի ունեցած ցուցադրությունների մասին գրեթե ոչինչ հայտնի չէ: Պատմական աղբյուրներում շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել այս շրջանում տեղի ունեցած որևէ կրկեսային ներկայացման մասին: Բնականաբար, սա չի նշանակում, որ Երևանում կրկեսային ցուցադրություններ չեն եղել: Բավական է հիշել հայ նկարիչ Էդուարդ Կարայանի «Երևան, 1920» կտավը (1942թ.), որտեղ պատկերված է քաղաքային տոնախմբության տեսարան, իսկ կտավի կենտրոնում տեսնում ենք մի քանի մետր բարձրության վրա քայլող լարախաղացին՝ կրկեսային ծաղրածուի զգեստներով և ձեռքին երկար ձող: Հայտնի է, որ տոնական օրերին լարախաղացները պարան էին ձգում քաղաքի կենտրոնական հրապարակում և փողոցներում և այլ մարդաշատ վայրերում: Ելույթից հետո ոտնացուպերով փահլևանը (լարախաղացը) շրջում էր երևանցիների տներով և հավաքում ներկայացումը դիտելու վարձը: Իհարկե, Երևանը չի եղել այնպիսի մշակութային և քաղաքական կենտրոն, ինչպիսին հանդիսանում է այսօր, սակայն վստահաբար երևանյան հանդիսատեսը ժամանակ առ ժամանակ ստացել է հնարավորություն վայելելու տաղանդաշատ կրկեսային արտիստների ելույթները, ինչը նաև փաստում է պատմագրական աղբյուրների ուսումնասիրությունը: Արդեն XX դարի սկզբին մամուլում հայտնվում են Երևանում կրկեսային արվեստի և ներկայացումների առկայությունը հաստատող տեղեկություններ: Սույն հոդվածի նպատակն է այս տեղեկությունների ուսումնասիրության և վերլուծության շնորհիվ որոշակիորեն հասկանալ, թե կրկեսային արվեստի ինչպիսի դրսևորումներ էին առկա դարասկզբի երևանյան մշակութային կյանքում:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Պատմական աղբյուրների ուսումնասիրությունից տեղեկանում ենք այն մասին, որ Երևան է ժամանել Օսմանյան Կայսրությունում մեծ համբավ վայելող «Արամյան թատրոնը»: Ինչպես արդեն նշվել է, մինչև 1850-ական թվականների վերջը սա միակ թատրոնն է եղել Մերձավոր Արևելքում (Հովհաննիսյան, 2010), ուստի արամյանցիների ժամանումը Երևան պետք է որ մեծ իրադարձություն լիներ քաղաքի մշակութային կյանքում: «Արամյան թատրոնի» Երևանում հանդես գալու վրա մեծապես ազդել է թատրոնի կենսագրության մեջ մի ողբերգական դրվագ: 1849 թվականին Պոլսում

գտնվող արամյանցիների թատրոնի շենքը հրդեհվում է: Երևանցի վաճառական Հակոբ աղայի առաջարկով և մեծ ֆինանսավորմամբ «Արամյան թատրոնը» տեղափոխվում է Թիֆլիս: Այստեղ Հակոբ աղան կառուցում է մոտ հազար հանդիսատես տեղավորող շենք՝ յոթանասուններկու օթյակների երկհարկանի շարքով, բեմով և ասպարեզով (մանեժ): Թատրոնը եղել է փայտաշեն, օթյակները թավշապատ (Հովհաննիսյան, 2010): Թիֆլիսում հաստատվելով «Արամյան թատրոնը» հնարավորություն է ստանում շրջագայություններ կազմակերպել նաև Արևելյան Հայաստանի տարածքում: Մինչ այդ Հովհաննես Գասպարյանի գլխավորած խումբը ներկայացումներով հանդես է գալիս Փոթիում, Քութայիսիում, Գորիում, Մծխեթում: Հաջորդ տարի՝ 1850 թվականին թատրոնը ժամանում է Հայաստան, հասնում է Էջմիածին, ապա Երևան (Հովհաննիսյան, 2010): Երևան քաղաքում, թատրոնի շենքի համար նրանց տեղ են հատկացրել «Ցախի մեյդան» կոչված թաղամասում, որը գտնվել է Երևանի Բերդի փողոցի (ներկայիս «Արարատ» զինու զործարանի դիմաց) ընդարձակ հատվածում՝ հրապարակ, որտեղ հավաքվել են փայտահատները՝ ցախ վաճառել կամ վարձով ձմեռվա փայտ կտորել, որի պատճառով էլ ստացել է «Ցախի մեյդան» անվանումը (Շահվալադյան, 2020): «Արամյան թատրոնի» դերասանները, ցավոք, շատ ժամանակ էին անցկացնում զվարճանքի և ուրախության վրա, ինչը վարկաբեկում էր թատրոնի համբավը: 1851 թվականին «Արամյան» թատերախումբը հեռացել է Թիֆլիսից գրեթե կազմալուծված (Հովհաննիսյան, 2010): Այսքանով պետք է կարծել, որ «Արամյան թատրոնի» գործունեությունը ավարտվել է Արևելյան Հայաստանի տարածքում, մասնավորապես Երևան քաղաքում: Ըստ երևույթին, վերադառնալով Պոլիս, Հովհաննես Գասպարյանը վերակազմավորել է թատրոնը, որտեղ ցուցադրվել են գերազանցապես կրկեսային ներկայացումներ, ինչով էլ բացատրվում է XIX դարի 50-60-ական թվականների հայ մամուլում արամյանցիների մասին լռության փաստը:

«Արամյան թատրոնի» Երևանում հանդես գալուց հետո ընկած ժամանակաշրջանում այլևս կրկեսային ներկայացումների մասին որևէ հիշատակումներ չենք գտնում: Սակայն կարծել, որ այս շրջանում չեն եղել որևէ կրկեսային ներկայացումներ սխալ կլինի, քանի որ կրկեսը, ինչպես արդեն նշեցինք, միշտ եղել է ժողովրդական կյանքի անբաժան մասը: Երևանում կրկեսի շենք կառուցելու մասին հիշատակումներ գտնում ենք արդեն XX դարի սկզբին: Այն փաստը,

որ արդեն XX դարի սկզբում կրկես կառուցելու հստակ նախաձեռնության ենք հանդիպում խոսում է այն մասին, որ Երևանյան հանդիսատեսը ոչ միայն ծանոթ էր կրկեսային արվեստին, այլև կրկեսային արվեստը մեծ սեր էր վայելում Երևանցիների շրջանում: Բերենք սա հավաստող մի քանի փաստեր: Երևանում կրկես ստեղծելու առաջին նախաձեռնությունը 1910 թվականի օգոստոսի 28-ին էր: Այս մասին կարդում ենք ՀԽՍՀ պատմության պետական կենտրոնական արխիվի աշխատակից Ռ.Նահատակյանի «Առաջին կրկեսը» հոդվածում. «Կրկեսի կառավարիչ ոմն Պ.Մ.Եսիկովսկի, հավանաբար լեհ, ինդրագիր է հղում Երևանի նահանգային վարչության շինարարական բաժանմունքին՝ արդեն կառուցված ժամանակավոր կրկեսի շենքի նախագիծը հաստատելու համար: Դրանից հետո այդ հարցի շուրջ գրագրություն է ծավալվում Երևանի քաղաքապետի, նահանգապետի, ոստիկանապետի և նահանգային վարչության շինարարական բաժանմունքի միջև: Ըստ կարգի հարցը դրականորեն լուծելու համար պահանջվում էր վճարել համապատասխան դրոշմատուրք: Այդ իսկ նկատառումով էլ շինանարական բաժանմունքը սեպտեմբերի 4-ին դիմում է Երևանի ոստիկանապետին, հայտելով, որ նախկինում գանձված դրոշմատուրքին պետք է ավելացնել նորը: Նույն օրը Երևանի քաղաքագլուխը տեղեկացնում է նահանգապետին, որ քաղաքային վարչությունը շենքի կառուցման համար դժվարություններ չի հարուցում: Ավելին դա բխում էր քաղաքի շահերից: Դրա համար էլ կրկեսի շենքի կառուցման համար Բազարնայա հրապարակում¹ հատկացվում է 300 քառակուսի սաժեն տարածություն, որն արժեր 300 ռուբլի: Դրամական առումով դա ձեռնտու գործ էր, որովհետև Եսիկովսկին արդեն վարչության դրամարկղ էր մուծել առաջին ամսվա վարձը: Որոշ ժամանակ անց, սեպտեմբերի 15-ին, Երևանի ոստիկանապետը քաղաքային վարչությանն է ներկայացնում լրացուցիչ գանձված տուրքի դրոշմանիշները, իսկ 5 օր հետո քաղաքապետին առաջարկում է ստեղծել հանձնաժողով: Վերջինս պետք է դիտարկեր շինությունը և վճռեր նախագծի բախտը: Գրությունների շղթան շարունակվում է:

¹ Բազարնայա հրապարակը գտնվում էր Երևանի այժմյան քաղաքապետարանի մոտ՝ ներկայիս Խորենացի փողոցում: Հայտնի է, որ 1906 թվականին Բազարնայա 16 հասցեում հայ տաղանդաշատ ճարտարապետ Բորիս Մեհրաբյանի նախագծով կառուցվել է քաղաքապետարանի նոր շենք: Կարծում ենք, որ այն փաստը, որ արդեն 1910 թվականին քննարկվել է Երևանի քաղաքապետարանի հարևանությամբ կրկեսի շենքի կառուցման նախագիծը ցայտուն ապացույց է, որ կրկեսային արվեստը XX դարի երևանյան մշակութային կյանքի անբաժանելի մաս է կազմել:

Մեպտեմբերի 21-ին Երևանի նահանգապետը դիմում է նահանգային ճարտարապետ Միրզոյանին, որպեսզի նա զննի շենքը և պահանջվող ակտը ուղարկի պահանջվող բաժանմունք: Ճարտարապետը, հետևելով ցուցումին, ուսումնասիրում է կառույցը և հանգում է այն եզրակացության, որ չնայած նախագծի որոշ թերություններին, այնուամենայնիվ շենքը ամուր և հաստատուն է, ապահովված հրդեհից: Հոկտեմբերի 5-ին, շինարարական բաժանմունքը գրություն է առաքում Երևանի ոստիկանապետին, ուր շարադրում է իր նկատառումները: Բանն այն է, որ ըստ 1900 թվականի շինարարական կանոնադրության 161-րդ համարի, հանրային օգտագործման համար նախատեսված յուրաքանչյուր շինություն կարելի է կառուցել միայն այն դեպքում, երբ նախագծերը հաստատվում են նահանգային շինարարական վարչության, իսկ որոշ դեպքերում էլ՝ ներքին գործերի մինիստրության տեխնիկաշինարարական կոմիտեի կողմից: Մինչդեռ Եսիկովսկին կրկեսի շենքը կառուցել-ավարտել էր առանց այդ հաստատման» (Նահատակյան, 1985): Այս տեղեկությունները չնայած ծավալուն չեն, սակայն մեզ հուշում են, որ արդեն 1910 թվականի Երևանում արդիական էր դարձել ստացիոնար կրկեսի ստեղծումը, ինչը ցույց է տալիս երևանցիների հետաքրքրությունը կրկեսային արվեստի հանդեպ: Պետք է նաև ենթադրել, որ չնայած քաղաքային իշխանությունների կողմից պաշտոնական թույլտվություն չի եղել, սակայն մեծ հավանականությամբ այս կրկեսում ցուցադրել են ներկայացումներ, որոնց մասին ցավոք տեղեկություններ չունենք: Հետաքրքրական է, որ հենց այս նույն տեղում՝ Բազարնայա հրապարակում, մի քանի տարի անց իր գործունեությունն է ծավալում իտալական «Циркъ Джунгини» (Ջունտինիի կրկես) շրջիկ կրկեսը, որի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ ենք քաղում այդ ժամանակվա Երևանում տպագրվող թերթերից մեկից: Այսպես, «Эриванскія объявленія» թերթի 1913 թվականի հոկտեմբերի 5-ի համարում հանդիպում ենք «Циркъ Джунгини» վերնագրով հոդվածի, որտեղ կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Մոտ օրերս Էրիվանում կկայանա իտալական Ջունտինիի կրկեսի բացումը, որի կազմում սկզբնական օրերին հանդես կգան 25 արտիստներ: Ծրագրի համարներից առավել հետաքրքիր են կրկեսի տնօրեն պ.Ջունտինիի բարձրագույն կենդավարժության վարժեցված ձիերն են (թվով 7) և ակրոբատներ Օրլանդո եղբայրները: Հետագայում տեղի կունենան առաջնակարգ արտիստների դերյուսներ» (Эриванскія объявленія, 1913, N70): Հոդվածից

տեղեկանում ենք նաև, որ կրկեան ունեցել է սեփական նվազախումբ և տեղակայված է եղել Բազարնայա փողոցում (այժմ՝ Խորենացու փողոց)՝ ոստիկանության և քաղաքապետարանի միջև:

Նույն թերթի 1913 թվականի հոկտեմբերի 23-ին լույս տեսած համարում տեղեկանում ենք, որ իտալական Ջունտինիի կրկեսը մեծ համբավ է վայելում երևանցիների շրջանում: Նույն՝ «Циркъ Джуитини» վերնագրով հոդվածում կարդում ենք հետևյալը. «Ներկայումս Էրիվանում շրջագայող Ջունտինիի կրկեսը ակնհայտորեն այցելուների վրա թողնում է լավ տպավորություն, քանի որ բոլոր օրերին կրկեսը բառացիորեն լցված է: Անարդար կլիներ լռել այն մասին, որ (...) ծրագրի շատ համարներ հաջողված չեն: Չի կարելի լռությամբ շրջանցել պ.Ջունտինիի գեղեցիկ ձիավարությունը, Օրլանդո եղբայրների և օրիորդ Էզմերուդի գիմնաստիկական վարժությունները: Շատ լավն են հեծյալներ Էժիցիոն և Անտոնիոն: Տպավորիչ է Կորդինալների ընտանիքը, որոնք կատարում են բրոնզե արձանիկներ համարը: Այնուամենայնիվ ցանկալի կլիներ, որ կրկեսի տնօրինությունը ամեն դեպքում ժամանակ առ ժամանակ փոփոխեր ծրագիրը: Կրկեսը կմնա Երևանում անորոշ ժամանակով» (Эриванскія объявленія, 1913, N75): Սույն հոդվածից պարզ երևում է, որ երևանցիները մեծ խանդավառությամբ էին հաճախում իտալական այս կրկեսը, որը յուրաքանչյուր ներկայացման ժամանակ «բառացիորեն լցված էր»:

Հետաքրքիր տեղեկություններն այսքանով չեն ավարտվում հայ մամուլի էջերում: Այսպես, «Эриванскія объявленія» թերթի հերթական համարներից մեկում հանդիպում ենք Երևան քաղաքի «Գրանդ Իլյուզիոն» էլեկտրո-թատրոնի² շենքում 1913 թվականին ցուցադրվող «Չորս դևեր» («Четыре черта») ակրոբատական համարը: Այն փաստը, որ թերթը անդրադարձ է կատարում այս հանգամանքին, ապացույցն է նրա, որ կրկեսային ելույթը մեծ համբավ է վայելել 1910-ական թվականների Երևան քաղաքում: Այսպես է պատմում հոդվածի հեղինակը ակրոբատների մասին. «Այն հիշեցնում է Ֆ.Սոլոգուբի աշխատության³ «չորս դևերին»: Երևում է, որ այս «չորս

² 1910 թ.-ին Երևանում գործում էր երկու «էլեկտրոթատրոն», այսպես էին XX դարի սկզբում կոչվում կինոթատրոնները: Դրանցից առաջինը՝ «Հին թատրոնի Իլյուզիոն» էր (կամ «Գրանդ Իլյուզիոն»)՝ ոստիկանական բակում, երկրորդը՝ «Ապոլլոն», որը տեղակայված էր Բուլվարի (այժմյան՝ Երևանի 2750-ամյակի պուրակ) սկզբնամասում: Այս կինոթատրոններն ունեին իրենց երգչախմբերը, որոնք նվագակցում էին համբ ֆիլմերին:

³ Խոսքը՝ Ֆեոդոր Սոլոգուբի (1863-1927թթ) «Չնչին սատանա» («Мелкий бес», 1905թ) վեպի մասին է:

ղևերը» դեն են նետել ողջ մարդկայինը և դիվական անհասանելիությամբ հաղթահարում են ակրոբատական արվեստի բոլոր դժվարությունները և նրբությունները: Այստեղ սերտ միավորված են ճարպկությունը, անսովոր ճկունությունը և մկանների ուժը: Հանրությունը մեծ սիրով հաճախում է թատրոն» (Эриванскія объявленія, 1913, N54): Հաշվի առնելով այն փաստը, որ նույն հոդվածում ընգծվում է Երևանում մշակութային կյանքի սակավությունը, վստահաբար կարելի է ասել, որ կրկեսային այս իրադարձությունը ամենևին փոքր տեղ չի զբաղեցրել այս ժամանակաշրջանի Երևանի կյանքում, որի համար էլ հոդվածագիրն իր երախտագիտությունն է հայտնում «Գրանդ Իլյուզիոն» էլեկտրո-թատրոնի տնօրինությանը, որը «ձգտում է հանրությանը տալ ոչ թանկ և հաճելի զվարճանք» (Эриванскія объявленія, 1913, N54): Այլ հետաքրքիր փաստի ենք հանդիպում նույն «Эриванскія объявленія» թերթի 1910 թվականի դեկտեմբերի 14-ի համարում: Այսպես, ըստ թերթում ընդգրկված գովազդի Երևանում հյուրախաղերով հանդես են գալու «միջազգային ճանաչում ունեցող պալատական արտիստներ Պրիտել-Ֆայ (գույզը)»: Թերթում այս անօրինակ փորձերը նկարագրվում են այսպես. «Անհավանական սեանսներ: Կցուցադրվեն նոր փորձեր անիմանալի օրացուցային կոմբինացիաներ վերջին 60 տարիների միջակայքում սկսած 1850 թվականից մինչև 1910 թվականը: Պարոնայք Պրիտել-Ֆայը առաջարկում են հանդիսատեսին իրենց հետ բերել օրացույցեր՝ ինչպես արտասահմանյան, այնպես էլ ռուսական: Այս անհավանական փորձը առաջացնում է ահռելի ֆուրոր և վայելում է մեծ հաջողություն Եվրոպայի մայրաքաղաքներում» (Эриванскія объявленія, 1910, N92): Այստեղ խոսքը ըստ երևույթին գնում է աճպարարական այն հնարանքի մասին, երբ հանդիսատեսը նշված տարեթվերի միջակայքում ամսաթիվ է ասում, իսկ արտիստը գուշակում է օրինակ շաբաթվա օրը: Համադրելով սա թերթում զետեղված գովազդի մնացած մասի հետ կարող ենք հաստատապես ասել, թե կրկեսային ինչ ժանրի մասին է խոսքը: Այսպես, թերթում կարդում ենք. «Տիկին Պրիտել-Ֆայը բեմի վրա կապած աչքերով գուշակում է այն առարկաների անվանումները, որոնք հանդիսատեսը տալիս է պարոն Պրիտելին, ինչպես օրինակ՝ ժամացույց, շղթաներ, մատանիներ, դանակներ, բանալիներ, բոլոր երկրների մետաղադրամներ և փոստային նամականիշներ: Տիկին Ֆայը գուշակում է խաղաքարտերի, այցեքարտերի անվանումները, նամակների հասցեները, 12-15

թվանշաններով թվեր: Եվ այս ամենը տեղի է ունենում անհավանական արագությամբ և անսխալական ճշտությամբ, այնպես որ հանդիսատեսն ամբողջ ընթացքում կլանված է ցուցադրությամբ» (Эриванскія объявленія, 1910, N92): Այսպիսով, կարելի է հաստատապես փաստել, որ այստեղ խոսքը գնում է աճպարարական արվեստի ենթաձյուղ հանդիսացող մենտալիզմի մասին: Նույն թերթի հաջորդ՝ դեկտեմբերի 17-ի համարում ավելի մանրամասներ ենք իմանում աճպարարական այս գույգի մասին: Այսպես, թերթում կարդում ենք՝ «Վերջին երկու հյուրախաղերը հանրահայտ պալատական Պրիտել-Ֆայ արտիստների, որոնք արժանացել են ներկայացումներ տալ Գերմանիայի կայսր Վիլհելմ II-ի, Վյուրտենբերգի, Սաքսոնիայի և Ռումինիայի արքաների, Վյուրտենբերգի իշխանուհի, Մեծ Իշխանուհի Վերա Կոնստանտինովնայի, գրաֆ Լև Տոլստոյի ներկայությամբ» (Эриванскія объявленія, 1910, N92): Այն փաստը, որ 1910 թվականի Երևանում հյուրախաղերով ժամանել են Եվրոպայում և Ռուսաստանում մեծ հաջողություններ ունեցող արտիստների գույգ ինքնին խոսում է այն մասին, որ հայ հանդիսատեսը մեծ հետաքրքրություն էր տածում կրկեսային տարատեսակ ժանրերի հանդեպ և Երևանն ամենին անտեսված քաղաք չէր Ռուսական Կայսրությունում հանդես եկող արտասահմանյան արտիստների կողմից: Թերթի նույն համարում մեկ այլ հետաքրքրական փաստ ենք կարդում. «Պրիտել-Ֆայը ելույթ է ունենում աշխարհում առաջին շան հետ, որը կռահում է մարդկային մտքերը: Ռոսսի շունը (собака России) լուծում է դժվարագույն թվաբանական խնդիրներ, գուշակում է ամբողջ ռուսական այբուբենը, գուշակում է հանդիսատեսի կողմից մտապահած խաղաքարտերը, գուշակում է վերջին 60 տարիների ընթացքում հանդիսատեսի մտապահած ամսաթվերը, գուշակում և բերում է աշխարհի բոլոր երկրների դրոշները և զինանշանները» (Эриванскія объявленія, 1910, N92): Դժվար է ասել, թե ինչպես է ընթացել այս ներկայացումները, բայց այստեղ կարող ենք նշմարել կենդանավարժության և աճպարարության համադրություն, ինչը նույնպես հետաքրքրական է և, ի դեպ, այսօր գրեթե չհանդիպող մի ժանր: Նշենք նաև, որ ներկայացումը տեղի էր ունենում Երևանում գործող «Ապոլլո» էլեկտրո-թատրոնի բեմում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, նկատում ենք, որ Երևանում գործող երկու էլեկտրո-թատրոնների՝ «Գրանդ Իլյուզիոնի» և «Ապոլլոյի» բեմերում հրավիրվել և ցուցադրվել են հստակ կրկեսային արվեստի տարրեր ունեցող ելույթներ և ներկայացումներ, ինչը գուցե խոսում է այս երկու թատրոնների միջև ունեցող ձեռնարկատիրական մրցակցության մասին, ինչպես նաև վկայում է այն, որ այս էլեկտրո-թատրոնները հանդիսական ներգրավելու համար հրավիրում էին կրկեսային արտիստների, ինչը բնականաբար Երևանում կրկեսային արվեստի հանդեպ ունեցած մեծ հետաքրքրության ևս մեկ ցուցիչ է: Մինչև 1928 թվականը Երևանում կրկեսային ներկայացումները ցուցադրվում էին ժամանակավոր շինություններում: Իրենց ներկայացումները հայ հանդիսատեսի դատին էին հանձնում հյուրախաղերով Երևան ժամանող Պերվիլի, Գողֆրուայի, Յուպատովի, Եսիկովսկու և այլ կրկեսախմբեր: Կրկեսի առաջին ստացիոնար շենքը կառուցել է Յա. Կուդրյավցևը 1928 թվականին: Դա 2000 նստատեղ ունեցող փայտե շենք էր: Ավելի ուշ այդ կրկեսն անցավ ՀԽՍՀ Լուսժողկոմարտի, իսկ այնուհետև՝ քաղխորհրդի և Պետական կրկեսների կենտրոնական վարչության տնօրինության տակ: 1940 թվականին այդ շենքը քանդեցին և նույն տեղում սկսեցին կառուցել նորը, որի շինարարությունը ավարտին չհասցվեց Հայրենական մեծ պատերազմի սկսվելու պատճառով, բայց յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանում այդտեղ ներկայացումներ էին տեղի ունենում ժամանակավորապես հարմարեցված շինություններում: 1962 թվականի փետրվարի 29-ին տեղի ունեցավ նոր քառահարկ շենքի բացումը, որը երեսպատված էր վարդագույն տուֆով: Այն ուներ 1700 նստատեղ և տեխնիկապես հագեցված էր (ճարտարապետներ՝ Կ.Վարդանյան և Վ.Բելուբեկյան) (Պետրոսյան, 2017): Այս շենքում հիսուն տարի շարունակ ցուցադրվեցին կրկեսային ներկայացումներ և կրթվեցին կրկեսային արտիստների մի քանի սերունդներ: Շենքը հայ խորհրդային ճարտարապետության և մշակույթի հրաշալի կոթող էր: Երկար տարիների ընթացքում կրկեսի շենքը հնացել էր և արդեն չէր համապատասխանում կրկեսային արդի չափորոշիչներին: Ուստի որոշում կայացվեց կառուցել նոր շենք: 2012 թվականի սեպտեմբերի 8-ին Երևանյան կրկեսի հին շենքը՝ ծառայելով ուղիղ հիսուն տարի, պայթեցվում է, և սկսվում է նոր շենքի շինարարությունը: 2025 թվականի հոկտեմբերին վերաբացվեց միջազգային բոլոր ստանդարտներին համապատասխան

Երևանի կրկեսի շենքը, որտեղ հնարավոր կլինի բեմադրել ցանկացած տիպի կրկեսային և էստրադային ներկայացումներ: Այն ունի ավելի քան 2000 նստատեղ: Կրկեսի նոր շենքով մեծապես կլիթանվի հայ կրկեսային արվեստի զարգացումը և կրկեսային արվեստը նորից կուրախացնի Երևանի կրկեսասեր հանդիսատեսին:

XX դարի սկզբին կրկեսային արվեստի մուտքը Երևանի մշակութային տարածք քաղաքի գեղարվեստական կյանքի զարգացման բնական փուլ է ներկայացնում: Այս գործընթացը պայմանավորված էր ինչպես սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններով, այնպես էլ զանգվածային զվարճանքի ձևերի նկատմամբ հայ հանրության հետաքրքրության ընդհանուր աճով: Կրկեսը, որը սկզբում հանդես էր գալիս շրջիկ թատերախմբերի և ժամանակավոր ասպարեզների տեսքով, աստիճանաբար կայուն տեղ գրավեց քաղաքի մշակութային կյանքում՝ դառնալով հանրային ժամանցի և, ինչու ոչ, գեղարվեստական փորձարկումների կենտրոններից մեկը: Նույնիսկ սակավ արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը բավական է եզրակացնելու համար, որ արդեն XIX վերջում և XX դարի սկզբում կրկեսային արվեստը հայ մշակութային կյանքի անբաժան մասն էր կազմում: Երևանցիները մեծ սիրով հաճախում էին արտասահմանից ժամանող կրկեսային խմբերի, ինչպես նաև տեղական կրկեսային արտիստների ներկայացումներին: Եվ ով գիտի, գուցե հենց այս ներկայացումներն են իրենց մանկության և պատանեկության տարիներին դիտել հայ կրկեսի ապագա լեգենդներ Վաղարշակ Արզումանյանը (ծնվ. 1900թ.), Արկադի Մագդալանը (ծնվ. 1911թ.), Ռ.Մանուկյանը (ծնվ. 1912թ.), Ստեփան Իսահակյանը (ծնվ. 1919թ.), Ելենա Ավանեսովան (ծնվ. 1922թ) և այլոք, որոնք հետագայում պետք է ստեղծեին հայկական կրկեսային կոլեկտիվը:

Հաշվի առնելով վերոշարադրյալը կարելի է հաստատապես ասել, որ կրկեսային արվեստը, XX դարի սկզբին մուտք գործելով Երևանի մշակութային կյանք, նշանակալի դեր է խաղացել քաղաքի մշակութային միջավայրի ձևավորման գործում և դարձավ կարևորագույն գործոն Հայաստանում պրոֆեսիոնալ կրկեսի զարգացման գործում: Կարելի է վստահորեն ասել, որ այս պատմական ժամանակաշրջանը որոշեց ազգային կրկեսային դպրոցի հետագա զարգացման ուղղությունը՝ դնելով նրա գեղարվեստական լեզվի և գեղագիտական սկզբունքների հիմքերը, ինչպես նաև հող նախապատրաստեց հայկական կրկեսային կոլեկտիվի ստեղծման համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Հովհաննիսյան Հ. Վ. (2010). Հայ թատրոնի պատմություն, 19-րդ դար (պատ. խմբագիր՝ Հարությունյան Բ.Բ., ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ), Երևան, «Նաիրի».
- Շահվալադյան Ն. (2010). Կրկեսի մուտքը Երևան. «Թատերակետեր» թատերագիտական կայք, <https://theatricalpoints.com/hy/171>
- Պետրոսյան Ս. (2017). Հայկական կրկեսը, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն
- Նահատակյան Ռ. (1985) *Առաջին կրկեսը. Երեկոյան Երևան օրաթերթ*, 20(8485).
- Эриванскія аб'явлення* (16.XII.1910), N 92.
- Эриванскія аб'явлення* (27.VII.1913), N 54.
- Эриванскія аб'явлення* (23.X.1913), N75.
- Эриванскія аб'явлення* (5.X.1913) 1913թ, N70.

REFERENCE LIST

- Ovannisyan Kh. V. (2010). Istoriya armyanskogo teatra (*The History of Armenian Theatre*). XIX vek (otvetstvennyy redaktor — Arutyunyan B. B., Institut iskusstv NAN RA). Yerevan: «Nairi».
- Shakhvaladyan N. (2010). Vkhod tsirka v Yerevan (*Introduction of Circuse in Yerevan*). teatrovedcheskiy sayt «Teatral'nyye tochki». <https://theatricalpoints.com/hy/171>
- Petrosyan S. (2017). Armyanskiy tsirk (*Armenian circus*). Yerevan: izdatel'stvo «Tigran Mets».
- Nakhatakyan R. (1985, 23 sentyabrya). Pervyy tsirk (*The First Circus*). gazeta «Vecherniy Yerevan», 20(8485).
- Eri vanskiya ob"yavleniya* (*Yerevan Announcement*). (16.XII.1910), No. 92.
- Eri vanskiya ob"yavleniya* (*Yerevan Announcement*). (27.VII.1913), No. 54.
- Eri vanskiya ob"yavleniya* (*Yerevan Announcement*). (23.X.1913), No. 75.
- Eri vanskiya ob"yavleniya* (*Yerevan Announcement*). (5.X.1913), 1913, No. 70.

РЕЗЮМЕ

ВЪЕЗД ЦИРКА В ЕРЕВАН В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Грач Петросян

История цирка и формирование циркового искусства - сложный и многогранный процесс, корни которого уходят в глубокую древность. К сожалению, многие подробности не дошли до нас, и нам приходится лишь догадываться, каким был цирк в разные периоды истории человечества. Однако ясно одно: с древнейших времён и до наших дней цирковое искусство пользуется огромной любовью и известностью среди широкого круга ценителей культуры, проживающих в разных городах.

Ереван не является исключением. Мы видим присутствие циркового искусства в различных городах с армянским населением. Началом современной истории армянского цирка можно условно считать создание первой армянской профессиональной труппы - «Арамян татрон» (театр Арамян), организованной в Константинополе в 1846 году и просуществовавшей около двадцати лет, до 1866 года. После роспуска «Арамян татрона» и вплоть до начала XX века мы больше не встречаем свидетельств о цирковых выступлениях в армянской прессе, что, однако, не означает, что цирковые труппы не посещали города с армянские города, в частности Ереван.

Цель статьи - показать посредством исследования армянской прессы, что цирковое искусство занимало свое уникальное место в культурной жизни Еревана начала XX века и подготовило почву для дальнейшего развития циркового искусства.

Ключевые слова: цирк, Ереван, Армянский цирк, здание цирка, Ереванский цирк, электротeatры.

SUMMARY

THE ENTRANCE OF CIRCUS TO YEREVAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Hrach Petrosyan

The history of the circus and the development of circus art is a complex and multifaceted process, with roots reaching back to ancient times. Unfortunately, many details have not reached us, and we can only guess at what the circus was like at different periods in

human history. However, one thing is clear: from ancient times to the present day, circus art has enjoyed immense love and renown among a wide range of cultural enthusiasts living in various cities. Yerevan is no exception. We see the presence of circus arts in various cities with Armenian population. The beginning of the modern history of the Armenian circus can be considered the foundation of the first Armenian professional troupe, the "Aramyan Tatron" (Theater Aramyan), organized in Constantinople in 1846 and existing for about twenty years, until 1866. After the dissolution of the Aramyan Tatron and until the beginning of the 20th century, we no longer find evidence of circus performances in the Armenian press, which, however, does not mean that circus troupes did not visit Armenian cities, in particular Yerevan. The aim of the article is to show, through a study of the Armenian press, that circus art had its own unique place in the cultural life of Yerevan at the beginning of the 20th century and prepared the ground for the further development of circus art.

***Keywords:** circus, Yerevan, Armenian circus, circus building, Yerevan circus, electrotheatres.*

Հոդվածը ստացվել է՝ 22.08. 2025

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 29.08. 2025

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 15.10.2025